

leri, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1678 Çehrin Seferi, IV. Mehmed'in hal'i ve yerine II. Süleyman'ın tahta çıkarılması gibi olaylardır. Ayrıca azil ve tayinler, zelzele, fırtına, yangın, ay ve güneş tutulması, elçi geliş ve gidişleri, Kırım Hanlığı'yla ilgili haberler eserin diğer konularını teşkil etmektedir.

Eserin başlıca kaynakları Mehmed Halife'nin *Târîh-i Gilmânî'si*, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin *Zeyl-i Ravzatü'l-ibrâr*'ı ve Kâtib Çelebi'nin *Tuhfetü'l-ki-bâr fî esfârî'l-bihâr*'ıdır. Özellikle orta ve son kısımları orijinal olarak gç.ünmektedir.

İsâzâde Târîhi'nin, daha sonra yer yer ismen belirtilerek Naîmâ ve Uşşâkizâde İbrâhim Efendi tarafından kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın eserinden istifade ettiği belirtiliyorsa da (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, neşredenin girişi, s. LVII-LX, XCI) iki eser arasındaki ilişkinin ortak bir kaynağı kullanmaktan ileri gelmiş olması daha muhtemeldir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Cevdet-Adliye, nr. 4379; RD, nr. 36, s. 18; nr. 50, s. 16; İsazade, *Die Chronik des 'Isazade: Ein Beitrag zur Osmanischen Historiographie des 17. Jahrhunderts* (ed. J. Strauss), Berlin 1991; a.e.: *'İsâ-zâde Târîhi: Metin ve Tahlil* (haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 1996; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Zeyl-i Ravzatü'l-ibrâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 2409; Mehmed Halife, *Târîh-i Gilmânî*, İstanbul 1340; Naîmâ, *Târîh*, VI, 304, 324, 361, 369; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, neşredenin girişi, s. LVII-LX, XCI; Uşşâkizâde İbrâhim, *Zeyl-i Şakâik* (nşr. H. J. Kissling), Wiesbaden 1965, s. 483, 494-495, 609, 636-637; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 19-20, 328; *Sicill-i Osmânî*, III, 380, 611-612; *Osmanlı Müellifleri*, III, 100-101; Babinger (Üçok), s. 304-305; M. Cavid Baysun, "Naîmâ", *İA*, IX, 47.

ZİYA YILMAZER

İSBAT

(bk. MAHV ve İSBAT).

İSBAT

(إثبات)

Mahkemede ileri sürülen ve hukukî sonuçları bulunan bir iddianın gerçekliği konusunda kesin bilgi ya da galip zan oluşturacak şekilde delil getirme.

Sözlükte *sebt* "devam, istikrar, gerçekleşme", bu kökten türeyen *isbât* ise (ispat) "bir şeyi açıklığa kavuşturma, delil getirme, bir hak veya olgunun gerçekli-

ğini delille ortaya koyma" anlamına gelir. Mantık, felsefe, kelâm gibi ilim dallarında veya fıkıhın cedel, usul gibi çeşitli alanlarında sözlük anlamı çerçevesinde yaygın bir kullanımı bulunan ispat kelimesi yargılama hukukunda özel bir anlam taşır ve mahkemede ileri sürülen ve hukukî sonuçları bulunan bir iddianın gerçekliği konusunda kesin bilgi ya da galip zan oluşturacak şekilde delil getirmeyi ifade eder. İspatın konusu mahkemede taraflar arasında çekişmeye konu olan hak veya olgu, klasik adlandırmasıyla hak veya hakkın sebebidir (Kâsânî, VI, 231; Burhâneddin İbn Ferhûn, I, 309). İspat vasıtaları denince yargılama hukukunda geçerli sayılan deliller, ispat yükü denince de iddianın ispat edilememesi halinde aleyhine karar verilecek olan tarafın yükümlülüğü kastedilir.

Kur'an'da, gayb alanında kalan inanç konularında dahi ihtimal ve şüpheleri ortadan kaldırıp gerçeği apaçık bir şekilde ortaya koymaya yönelik çeşitli deliller getirilmiş olması, delilsiz ve bilgisiz davranmanın kınanması, âhiret hayatındaki sorgulama ve cezalandırmanın yine belgelere dayalı olacağının bildirilmesi, dolaylı olarak dünyevî yargılamada takip edilecek usul için de belli bir atfı içerir. Şahitlerin âdil ve dürüst olmasının gereğine yapılan vurgular (el-Mâide 5/8; el-Furkân 25/72), borçlanmaların yazı, şahit veya rehlinle belgelendirilmesinin, vasiyet ve boşamada şahit bulundurma istenmesi (el-Bakara 2/282-283; el-Mâide 5/106; et-Talâk 65/2), cezalandırmada suçun şahitle ispatı ilkesinin konması (en-Nûr 24/4), yargılama adaletinin gerçekleşmesinde ispatın taşıdığı öneme işaret eder. Hz. Peygamber'in sünnetinde bu esaslar uygulamaya geçirilmiş, iddia edenin ispat yükümlülüğü, hâkimin mahkemeye sunulan objektif delillere göre hüküm vermesi, ispatın mümkün olduğunca kesin bilgi içeren delillerle yapılması ve deliller arasında kuvvet yönünden hiyerarşisinin gözetilmesi gibi ilkeler konmuştur. Fürû-i fıkıhın kazâ (akdiye, da'vâ, beyyinât), hudûd, cinâyât gibi bölümlerinde ve edebî'l-kâdî türü eserlerde ayrıntılı biçimde ele alınan ispat hukuku da hem Kur'an ve Sünnet'in ilgili atıfları etrafında oluşan hukukî düşüncüyü, hem de Hz. Peygamber döneminden itibaren İslâm toplumunda yürütülen ve giderek teşkilâtlanan yargı geleneğini yansıtır. Bu kaynaklarda ceza ve hukuk yargılama usulü ayırımı yapılmamış olmakla birlikte gerektiğinde iki grubun ya da her bir dava türünün özelliklerine uygun hükümler sevk edilmiştir.

rünün özelliklerine uygun hükümler sevk edilmiştir.

a) İspat Vasıtaları. İddianın mahkeme önünde hukukun tanıdığı delil ve usullerle ispat edilmesi asıl olmakla birlikte, ispata elverişli deliller belirlenirken sınırlandırıcı mı yoksa hâkime geniş takdir yetkisi bırakıcı mı bir yol izleneceği öteden beri fakihler arasında tartışılmıştır. İspat vasıtalarına etkin ve âdeta hâkimi bağlayıcı rol biçenler onu sınırlı sayıda tutmayı, hâkimin takdir hakkını genişletenler ise aksi görüşü savunurlar. Klasik dönem fakihlerinin çoğunluğu ispat vasıtalarını belli tür delillerle sınırlandırma ve bu sınırlı deliller karşısında, hâkimin takdir hakkını hayli dar tutma eğilimindedir. Bu sebeple de ispat hukukunda merkezî bir önem taşıyan beyyine terimi, esasında "bir hakkın ya da kendisine hukukî sonuç bağlanan bir olayın ispatını sağlayan kesin delil" anlamında olmakla birlikte çoğu literatürde şahitlik olarak açıklanmıştır. Ancak hukukî işlemlerde ve mahkemede yazının devreye girmesinin ve değişen şartlara göre belli bir yargılama usulünün yerleşmiş olmasının sonucu olarak zamanla beyyine teriminin kapsamına yazılı delil ve kesin karînenin de dahil edildiği, ayrıca yemin etmesi gereken tarafın yemine yanaşmaması (nükûl) ve ikrarın da yine davayı sonuçlandırıcı etki göstermesi sebebiyle kati delil türünde bir ispat vasıtası sayıldığı görülür. Cumhuriyetin asıl gerekçesi, Kur'an ve Sünnet'te belirli isbat vasıtalarından söz edilmiş olmasından ziyade yargılamada zan ve tahmine dayalı hüküm vermeyi önleme, objektifliği ve kanuniliği sağlama düşüncesidir. Aralarında İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Ferhûn'un da bulunduğu bir kısım fakihler ise beyyineye, "mahkeme önünde gerçeğin ortaya çıkarılmasını sağlayan her nevi kesin delil" şeklinde geniş bir tanım getirirler (et-Turukû'l-hükmiyye, s. 14; *Tebşîratü'l-hükâm*, I, 161-163). Bu hukukçular, ispat vasıtalarını takdirden hâkime daha aktif bir rol verip ispata elverişli görünen her delilin kullanılabilmesi ve bu usulün asıl amaç olan adaletin gerçekleşmesini sağlamada daha yararlı olacağını savunurlar. Diğer hukuk sistemlerinde de benzerlerine rastlanan bu farklı bakış açılarının kendi içinde tutarlılık taşıdığı görülür.

Şahitlik ve ikrar ispat vasıtaları arasında kuvvet yönüyle ilk iki sırayı alır ve bu iki delilin geçerliliğinde fakihler arasında ihtilâf yoktur. İspat vasıtalarını üçle sınır-

landıranların bir kısmı üçüncü sırada yemini, bir kısmı da nükûlü sayar. Üzerinde ittifak sağlanan bu üç delile yazılı belge ve kesin karîneyi de ilâve ederek ispat vasıtalarını beşe çıkaranlar da vardır. Bu tür sınırlandırmanın amacı, aksini gösterir bir başka delil bulunmadığı sürece bu ispat vasıtalarına kesin ve bağlayıcı nitelik atfetme, böylece yargılamayı objektif kriterlere bağlama düşüncesidir. *Mecelle*'de de benzeri bir yol izlenmiştir. Hâkimin şahsî bilgisi ve bilirkişi görüşünün delil değeri kadar diğer beş delil türü içinde yer alan tek erkek veya kadının şahitliği, iki kadının şahitliği, bir şahit ve yemin, kasâme, firâset, kuyâfe, kur'a, zilyedlik gibi delil ve emârelerin ispata elverişli olup olmadığı da mezheplere ve fakihlere göre değişiklik gösteren ve geniş tartışmalara konu olan bir husustur. Görüş farklılığına yol açan bir âmil, ispat vasıtalarına ilişkin olarak Kur'an ve Sünnet'te yer alan ahkâmın taabbüfî nitelik taşıyıp taşımadığı tartışması (Şevkânî, VIII, 326), bir diğer âmil de zamanla bölgelere ve mezheplere göre yargılamada farklı geleneklerin ortaya çıkmış ve kabul görmüş olmasıdır. Bunun için de klasik kaynaklarda hâkimin hüküm verirken dayanacağı delillerin sayısı olarak dört, altı, yedi, on yedi gibi çeşitli rakamlar verilse bile (İbn Rüsd, II, 385; Karâfî, IV, 82-83; İbn Âbidîn, V, 354, 550) fakihlerin tüketici bir sayım yapmaktan çok dönemlerine kadarki tecrübe birikimini esas alarak gruplandırma yapmaya çalıştıkları ve gelişen şartlara göre yeni delillerin ortaya çıkmasına imkân hazırladıkları görülür. Fakihlerin bu konuyu tamamıyla hâkimin takdirine bırakmayıp doktrinde belli ölçüler getirmeye çalışması ve hâkimin mezhep fıkhiyla ya da mezhep içi yerleşik görüşlerle bağlı tutması, mezheplerin yargılama birliğini ve kanuniliği teminde sağladığı rol dikkate alınırsa hukukun uygulanmasında güven ve istikrarı sağlamaya, sübjektif değerlendirmeleri önlemeye mâtufl bir çaba olarak da hayli anlamlıdır.

Kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle ispat vasıtalarının şahitlik, ikrar, yemin, yazılı belge, karîne, bilirkişi ve hâkimin şahsî bilgisi şeklinde yedi grupta toplanması mümkündür. Bunlar arasında ilk sırayı şahitlik alır. Şahitlerin âdil olmasını, doğruyu gizlememesini dinî bir vecibe ve müslüman şahsiyetinin ayırıcı vasıflarından biri olarak tanıtan dinî öğretinin yanı sıra şahitlerin özelliklerini ve tezkıyesı konusunda fıkhıta geliştirilen sis-

temle diğer ahlâkî ve sosyal denetim araçları birlikte düşünüldüğünde İslâm toplumlarında şahitliğin neden en etkili ispat vasıtası kılındığı anlaşılır (bk. ŞAHİT). İster davalının nükûlü veya davacının yemini şeklinde münferit boyutta, ister kasâme örneğinde olduğu gibi toplumsal boyutta olsun yemine hukukî değer atfedilmesi de yine insan unsurundan ve sosyal yapı ve telakkilerden beslenen benzeri gerekçelere dayanır (bk. YEMİN). Davalının iradesine bağlı bulunan ikrar ve nükûl davacı açısından dolaylı biçimde ispat vasıtası olsa da davalının iddiayı kabulü anlamı taşıdığından hukukî çekişmeyi sonuçlandırmada daha etkilidir (bk. İKRAR). Yemin, diğer deliller bulunmadığında ya da taraflar arasında eşitlik bulunmadığında zarureten ve bir karara varmayı kolaylaştırmak için başvurulacak tâlî sırada bir delil durumundadır. Bunun için de Ebû Hanîfe ve bazı fakihler yemini belirli davalarda delil saymazlar. Yargı teşkilâtının gelişmesi ve yazının devreye girmesiyle birlikte tarafların beyanını, mahkeme kayıt ve kararlarını içeren yazılı belgelerin, sözleşme ve alacak evrakının da zamanla belli başlı ispat vasıtaları arasına girdiği görülür (bk. SAK; ŞÜRÛT ve SİCİLLÂT). Karînelerin ve bilirkişi görüşünün ispat vasıtası olarak hesaba katılması ve değeri kısmen toplumların tecrübe birikimine, kısmen de dava konusunun buna elverişli olup olmamasına göre değişkenlik gösterse de ilke olarak reddedilmez. Hatta bu tür deliller, genelde diğer delillerin bulunmadığı hallerde önem kazandığından tek başına ispata elverişli de olabilir.

b) İspat Kaideleri. Açılan bir davanın sonuçlanması büyük ölçüde, ileri sürülen iddianın ispatlanmasına ya da çürütülmesine bağlıdır. İddianın hukuken ispat edilmiş sayılabilmesi için hukukun tanıdığı ispat vasıtalarının kullanılması gerektiği gibi ispatın belli şartlara uyularak yapılması da gerekir. İspatın, iddianın ileri sürülmesinden sonra ve yargılama sonuçlanmadan mahkeme önünde yapılması, iddia ile ispat arasında konu birliğinin bulunması, konunun hukuka uygunluğu ve ispata elverişli olması en başta gelen şartlardır.

İspat yükü davacıya, savunma hakkı da davalıya aittir (*Mecelle*, md. 76). Bu ilke Hz. Peygamber'in, "İspat edici delil (beyyine) getirmek davacıya, yemin ise iddiayı reddedene düşer" anlamındaki hadisin-den alınmıştır (Buhârî, "Rehn", 6; Tirmî-

zî, "Ahkâm", 12). Çok defa davacı durumunda iddia sahibi mevcut durumun aksini ileri sürdüğü için kendisinden iddiasını ispat edici kuvvetli bir delil getirmesi, inkâr eden ve yokluğu / olumsuzluğu savunan davalının da sadece yemin etmesi istenmiştir. Bu bağlamda beyyine görünen durumun aksini ispatta, yemin ise mevcut hali korumada kullanılmış ve iki farklı duruma uygun ispat prosedürü işletilerek arada denge sağlanmış olmaktadır (a.g.e., md. 77). Ancak burada davacı denince davayı açan taraf değil yargılama esnasında hukukî sonucu bulunan herhangi bir iddia ileri süren taraf, davalı denince de aleyhine iddiada bulunan taraf kastedildiğinden ispat sadece davayı açan tarafa yüklenmiş değildir. Davalının mahkemenin seyri esnasında ileri sürdüğü karşı iddiaları ispatlaması istendiği gibi özellikle kamu hukukuna (hukûkullah) ilişkin ceza davalarında ispat yükünün mahkemece üstlenildiği de olur.

Davanın beyyine ile ispatlanması asıldır. Beyyine bulunmadığında diğer yardımcı deliller ileri sürülebilir ve bu durumda hâkimin takdir hakkı ayrı bir önem kazanır. Davacı iddiasını ispatlayacak bir delil getiremediğinde âdeti son çare olarak davalının yeminine başvurulur ve ondan iddianın gerçeği yansıtmadığına yemin etmesi istenir. Artık bu aşamaya gelindiğinde davalının yemin etmesi iddianın çürütülmesi, bundan kaçınması da davalının iddiayı kabullenmesi anlamına gelir. Davalının yeminiyle yetinilip ondan delille ispat istenmemesi, hem onun yokluğu ve olumsuzluğu savunma durumunda oluşuyla, hem de aksi ispatlanmadığı sürece borçsuz ve suçsuz oluşun (berâet-i zimmet) asıl olması ilkesiyle açıklanır. Bu son bakış açısı, fıkıh usulünde "istishâb" adıyla metodolojik bir açılım da kazanmıştır. Malî davalarda taraflar arasında konum ve delil yönüyle eşitlik bulunursa kural olarak karşılıklı yeminleşmeleri istenir. İkisi de yemin ettiğinde dava konusu malın aralarında paylaşılması (sünnetten örneği için bk. İbn Mâce, "Ahkâm", 11; Ebû Dâvûd, "Akzıye", 22; Şevkânî, VIII, 338-341) ya da birinin yeminine öncelik verilmesi gibi yollar benimsenir.

Hanefî ve Hanbelî fakihleri davalının nükûlünü aleyhine hüküm için yeterli görürken Mâlikî ve Şâfiîler, bu durumda yemin teklifinin davacıya yöneltilmesi gerektiği görüşündedir. Hanefîler, başka bir delille ispatı mümkün olmayan sınırlı durumlarda hâkimin davacıya yemin teklif

etmesini câiz görseler de ispat yüküyle ilgili kuralı kamu düzeninin bir parçası gördüklerinden delil getirmenin davalıya, yeminin davacıya nakledilmesini kabul etmez, tarafların bu yönde anlaşmasını da geçerli saymazlar. İddiasını ispat için iki şahit bulamayan davacının bir şahidi ve yeminiyle hüküm verilmesine cevaz veren hadisleri (Müslim, "Akzıye", 3; Ebû Dâvûd, "Akzıye", 21) Hanefîler'in metin tenkidine tâbi tutup ispat hukukunun naslarla belirlenen genel ilkelerine aykırılık sebebiyle reddetmeleri de yine aynı anlayıştan beslenir. İslâm hukukçularının çoğunluğu ise yemini de bir tür delil saydığından belli durumlarda ispat ve yemin külfetlerinin yer değiştirmesine imkân tanımıştır. Kasâme, liân, rehin, mefkûd gibi özel durumlarda ilgili tarafın ispat veya yemin yükünden belli ölçüde muaf tutulması da mümkündür.

İspat hukukunda kanunilik, açıklık ve objektiflik hâkimdir. Dava türüne göre şahitlerin nitelik ve sayısının belirlenmesi, tarafların ispat yükü ve sırası, deliller arası çatışmada tercih esasları gibi konularda fıkıh mezheplerinde ortaya çıkan ana eğilimler yargılamada kanuniliği sağlayıcı bir rol de üstlenir. Meselâ zinanın ispatında dört, hadlerde iki erkek şahidin aranması, şahitlerin âdil olması, malî davalarda bir erkek ve iki kadının şahitlik yapılabilmesi, ispatın mahkeme önünde gerçekleşmesi, ayrıntıdaki farklılıklar bir tarafa hâkimi de bağlayan genel ilkeler olarak görülür. Yargılamanın mahkemede açıklanan delillere ve ispat sürecinde ortaya konulan objektif verilere göre yürütülmesi gerekir. Zâhirî adalet kadar yargı kararının tarafları tatmin etmesi de buna bağlıdır. Resûl-i Ekrem'in, "Ben bir beşerim ve sizler de aranızdaki ihtilâfları zaman zaman bana getiriyorsunuz. Sizden bir taraf diğer tarafa göre delilini daha iyi ifade edebilir ve ben de dinlediğimi dikkate alarak lehine hüküm verebilirim. Fakat kimin lehine kardeşinin hakkından bir şey alıp verdimse sakın bunu kabul etmesin. Ben -zâhire göre verdiğim- bu hükmümle ona ancak ateşten bir parça vermiş olurum" (Buhârî, "Şehâdât", 27, "Ahkâm", 20; Müslim, "Akzıye", 4; Ebû Dâvûd, "Akzıye", 7) anlamındaki sözleri onun kadı olarak yaptığı açıklamalar grubunda yer alır ve bu ilkeyi ifade eder. Yargılamanın objektif delillere dayalı olarak yürütülmesi, gerçek ve mutlak adaleti gerçekleştirmek gibi bir iddia taşımayıp sadece olabildiğince adaleti sağladığı ve üzerinde uzlaşılabilir çözüm yolu oldu-

ğu için pratik değer taşır. Dinî literatürdeki kazâî hüküm-diyânî hüküm ayrımı da bu bakış açısından beslenir.

c) **İspatın Sonuçları.** İspatın en tabii sonucu, yargılamanın iddiasını delille ispat eden lehine sonuçlanmasıdır. Kural bu olmakla birlikte hâkimin ileri sürülen delilleri değerlendirmeye almada ne ölçüde takdir hakkının bulunduğu ya da iki tarafın eş değer veya farklı delil getirmesi halinde hangi delile öncelik verileceği hususu doktrinde geniş tartışmalara konu olmuştur.

İspat vasıtaları esasen bir hakkı kurucu (inşâî) değil mevcut bir hakkı ortaya çıkarıcı (ihbârî) tasarruflardır. Bunun için de tasdik ve tezkibe konu olurlar. Ancak bazı Hanefîler ikrarı bir yönüyle inşâî tasarruf sayar (İbn Âbidîn, V, 588). İkrar ve nükûl, dava konusu olayın gerçekliğine değil hakkın sukutuna delâlet yönüyle kesinlik taşır. Hanefîler'den Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed ile Hanbelîler'in nükûlü de ikrarın bir türü sayması bundandır. Şahitliğin tahammül kısmı, yani şahidin olay hakkındaki bilgisi kendisi açısından kesin nitelikte olsa bile mahkemede yapılan şahitlik (edâ) ihbar niteliğindedir, hâkim ve taraflar açısından kesin bilgi teşkil etmez. Hâkimin şahsî bilgisi de aynı şekilde dışarıdan bakıldığında tek kişilik şahitlik değerindedir. Olayın tevâtüren nakledilmesi ise genelde imkânsızdır. Böyle olunca ispat hukukunda çok defa galip zan oluşturacak seviyede zannî delillerle yetinmek zorunda kalınır. Fakihlerin ispat vasıtalarını kuvvet yönüyle derecelendirmesi ve bir kısmını bağlayıcı görmesi, gerekli şartları taşıyan deliller karşısında hâkimin takdir hakkını kısıtlaması, onları kesin bilgi kaynağı olarak tanıtmaktan çok hâkimin yanıltma payını en aza indirmeye ve yargılamayı olabildiğince objektif kriterlere bağlamaya mâtufur. Bunun için de hukuka uygun biçimde yapılması kaydıyla taraflara delil getirme ve getirilen delili çürütme yönüyle geniş bir serbestlik tanınmıştır. Hâkimin, birinci derecede bağlayıcı delille ispat edilmiş bile olsa şahsî bilgisine aykırı hüküm vermesinin câiz görülmeysi de bir yönden ispat sonucu elde edilen bilginin kesinlik taşımadığı, diğer yönden de hâkimin ancak yeterli kanaate sahip olduktan sonra hüküm vermesi gerektiği ilkesiyle ilgilidir. Bu durumda hâkim davadan çekilerek şahit olarak görev yapar.

İkrar, ikrarda bulunan hakkında şüphe ve töhmetten uzak bir bilgi verdiği için şahitlikten daha kuvvetli bir delil sayılır.

İkrarın kâsır, beyyinenin müteaddî olması (Mecelle, md. 78), iki delilin kuvvet yönüyle değil kapsam ve üçüncü şahısları bağlayıcılığı yönüyle karşılaştırılmasıdır. Bu sebeple ikrardan sonra şahit dinlenmeyeceği gibi deliller arasında çatışma bulunursa ikrar esas alınır. Hatta hâkime şahitliği delil almada takdir hakkı tanıyanlar da ikrarın hâkimi bağlayacağı görüşündedir. Kuvvet yönüyle ikinci sırada şahitlik gelirse de yemin ve nükûl, davalının iradesine bağlı olması yönüyle ikrara benzediği gibi diğer delillerin tükendiği yerde başvurulacak bir çıkış yolu olduğundan davayı sona erdirmeye etkin bir role sahiptir. Bunun için Mâlikîler dahil bir grup fakih yeminden sonra beyyine ikamesini câiz görmez. Yazılı belge içeriğine göre şahitlik ya da ikrar etkisini gösterir.

Yargılamada kanuniliğin, açıklık ve güvenin gerçekleşebilmesi için ispat vasıtalarının taraflarca önceden biliniyor olmasının yanı sıra bunların hâkim nezdinde belli ölçüde bağlayıcılık taşıması da gerekir. Klasik literatürde hâkimin, şer'î hukukun tanıdığı belli ispat vasıtalarıyla ve şekil şartlarıyla kayıtlı olduğu, hatta mezhebinin yerleşik ispat usulü içinde kalarak takdir ve tercih hakkını kullanabileceği, bunun dışına çıktığında verdiği hükmün bozulacağı açıklamaları da bu amaçla yer alır. Ceza hukuku alanında hâkimin takdir hakkını sanık lehine kullanması, ispata ilişkin şekil şartlarına sıkı sıkıya bağlı kalması istenir. İspatın usule uygun yapıp yapılmadığını takdir ve sorumluluğu hâkime aittir. Gerekli görürse şahitleri sorgular, haklarında araştırma yaptırır, yazılı belgelerin sıhhatini, ikrarda bulunanın ikraha mâruz kalıp kalmadığını araştırır. Bütün bunlardan sonra ispatın usulüne uygun şekilde yapıldığı ortaya çıkarsa, eş değer veya daha kuvvetli ikinci bir delil bulunmadığı ya da şahsî bilgisiyle çalışmadığı sürece bu ispat hâkimi bağlar. Taraflar aynı konuda karşılıklı eş değer deliller ileri sürmüşse hâkim bunlar arasında tercihte bulunur.

Hâkim sunulan delillere göre hüküm vereceğinden ispatın vâkıya gerçekte uyumu halinde hem diyânî hem de kazâî adalet gerçekleşirken aksi halde sadece kazâî adalet gerçekleşmiş sayılır. Bunun için de fakihler mülkiyet ve borçlanma, süt kardeşliği, boşama, miras gibi hukukî çekişmenin sıkça yaşandığı konulardan örnekler vererek bir hakkın mahkemede gerçek dışı delille ispatının veya yeminle

iskatının onun gerçeği bilen nezdindeki dinî hükmünü değiştirmedini ifade ederler.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Rehn", 6; "Şehâdât", 27; "Ahkâm", 20; Müslim, "Akzıye", 1-4; İbn Mâce, "Ahkâm", 7, 11; Ebû Dâvûd, "Akzıye", 7, 21-22; Tirmizî, "Ahkâm", 12; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, İstanbul 1985, II, 385; Kâsânî, *Bedâ'î'*, VI, 221-231; Karâfî, *el-Furûk*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), IV, 82-83; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turukû'l-hükmîyye*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), s. 4-15, 129-236; Zerküşî, *el-Menşûr fi'l-kavâ'id* (nşr. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd), Küveyt 1402/1982, I, 90-92; Burhâneddin İbn Ferhûn, *Tebşîratü'l-hükkâm*, Kahire 1301, I-II, tür.yer.; Alâeddin et-Trablusî, *Mu'înü'l-hükkâm*, Kahire 1393/1973, tür.yer.; Şevkânî, *Neylû'l-evfâr*, VIII, 314-355; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr* (Kahire), V, 354, 541-588; *Mecelle*, md. 3, 76-78, 1676-1783; M. Mustafa ez-Zühaylî, *Vesâ'ilü'l-isbât fi's-şer'ati'l-İslâmîyye*, Dimaşk 1402/1982; Ahmed Fethî Behnesî, *Nazarîyyetü'l-isbât fi'l-fikhi'l-cinâ'iyi'l-İslâmî*, Beyrut 1403/1983; Ahmed İbrâhîm Bey, *Turukû'l-isbâtî's-şer'îyye*, Kahire 1405/1985, I-II; Ahmed el-Husarî, *'İlmü'l-kazâ: Edilletü'l-isbât fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut 1406/1986, I, 9-44; Mahmûd Muhammed Hâşim, *el-Kazâ ve nişâmü'l-isbât fi'l-fikhi'l-İslâmî ve'l-enşimeti'l-uaz'îyye*, Riyad 1408/1988; Celal Erbay, *İslâm Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları*, İstanbul 1999; "İsbât", *Mu.F*, II, 136-190; "İsbât", *Mu.F*, I, 232-249.

ALİ BARDAKOĞLU

İSBÂT-I VÂCİB

(إثبات الواجب)

Allah'ın varlığını
kanıtlama anlamında kelâm
ve felsefe terimi.

Varlığı kendinden olup başka bir nesneye veya güce dayanmayan (vâcibü'l-vücûd) Allah'ın bu yetkin var oluşunu açıklamak için gösterilen çabayı ifade eden isbât-ı vâcib tarih boyunca din âlimlerini ve düşünürleri meşgul etmiştir. "Bir gerçeği ortaya koyma sürecindeki son hüküm" anlamına gelen ispat çeşitli deliller vasıtasıyla yapılır. Allah'ın varlığını kanıtlama faaliyeti ise varlık türlerinin en üst mertebesinde ilgilendirmesi sebebiyle kendine has özellikler taşır ve her şeyden önce olmayanı keşfetme değil olanı tesbit edip doğrulama amacı güder. Sokrat öncesi filozofların tabiatın aslını ve menşeiini bulma yolundaki çabaları yanında Eflâtun'un hareketin nihai kaynağını ruha bağlama-ya çalışması ve Aristo'nun ilk sebep veya ilk hareket ettirici fikrini benimsemesiyle Tanrı'nın varlığını ispat problemi Yunan felsefesinin konuları arasında yer almayla başlamıştır. İlkçağ felsefesinde kullanılan

kozmozolojik kanıtlar, daha sonra Kitâb-ı Mukaddes'in ulûhiyyet anlayışı ile bağlantılı olarak yahudi ve hristiyan teolojilerinin de de yer almıştır.

Yaratıcı gücü inkâr etmenin zorluğu karşısında insanlar şirk yoluyla Tanrı'nın otoritesini paylaşma eğilimi gösterdikleri için Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın varlığından çok birliğine ve her konudaki eşsizliğine vurgu yapılmaktadır. Bununla birlikte O'nun varlığıyla ilgili birçok işareti içeren âyetler de mevcuttur. Bu konudaki bazı âyetlerde öncelikle insanın yaratılışında mevcut olan Allah'a yönelme duygusu üzerinde durularak (er-Rûm 30/30) selim fıtratı itibariyle insanın inanmaya yatkınlığı öne çıkarılmıştır. Nitekim hayatî tehlikenin söz konusu olduğu anlarda inanmayanların dahi Allah'a sığınıp yardım dilemesi (el-İsrâ 17/67; Lokmân 31/32), insan yapısında saklı bulunan yaratıcıya sığınma eğiliminin göstergesidir. Bundan dolayı yüzyıllar boyunca toplumlar bir inanca sahip bulunmuş ve Allah'ın adı her dilde anılıp yüceltilmiştir. Sağduyu ile bağdaşmayan inançsızlık ise Kur'an'da ifade edildiği üzere daha çok inat, ki-bir, şımarma, taassup, taklit ve kültürel çevreden kaynaklanmaktadır (en-Neml 27/14; el-Feth 48/26, el-Kehf 18/32-37).

Kur'an'da en çok âlemin sonradan yaratılışı ve düzenli işleyişi çerçevesinde bir ispat yöntemi görülmektedir. Her ne kadar öncüllere dayalı bir sistem içinde verilmese de Allah'ın varlığıyla ilgili özellikle kozmozolojik ve teleolojik delilleri Kur'an'da bulmak mümkündür. Bu bağlamda en açık tesbit, yaratıcısız meydana gelmesi yahut insanlar tarafından icat edilmesi mümkün olmayan evrenin (et-Tûr 52/35-36) ve onun içindeki sayısız türlerin Allah'ın varlığına delil kılınmasıdır (meselâ bk. en-Nahl 16/3-18; er-Rûm 30/20-27; el-Vâkıa 56/57-74). "Âfâk" ve "enfûs" şeklinde ifade edilen (Fussilet 41/53) dış ve iç âlemin varlıkları arasında görülen düzen, uyum ve güzellikle ilgili örnekler Kur'an'da yüce bir yaratıcının mevcudiyetini gösteren kanıtlardır (âyetlerin konularına göre tasnif edilmiş geniş bir listesi için bk. Topaloğlu, s. 23-24). Planlı ve ölçülü olarak yaratıldığı bildirilen her varlık (er-Ra'd 13/8; el-Kamer 54/49) âyetlerde yapısal özellikleri hakkında bilgi vermek için değil neye işaret ettiğini vurgulamak amacıyla ele alınmış, Allah'ın varlığı evreni açıklayabilmenin kaçınılmaz şartı haline getirilmiştir. Nitekim bir âyette, bütün fevkalâde-likleriyle gözler önüne serilmiş bulunan tabiatın müşahade edilmesine rağmen

Allah'ın varlığı hakkında hâlâ bazılarının şüphe duyması anlaşılabilir bir durum olarak nitelenmiştir (İbrâhîm 14/10). Kur'an'da ayrıca isbât-ı vâcibe ilgili akıl yürütme örneklerine de yer verilmiştir. Hz. İbrâhim'in sırasıyla yıldız, ay ve güneşin tanrı olma ihtimalini kayboluşlarından dolayı devre dışı bırakıp gökleri ve yeri yaratan bir yüce varlığa iman edilmesi gerektiği sonucunu çıkarması (el-En'âm 6/75-79) bunlardan biridir. Hadislerde de konuyla ilgili bazı ipuçlarına rastlamak mümkündür. Meselâ Hz. Peygamber'in, Allah'ın gökleri ve yeri yaratmasındaki ibret ve işaretlere dikkat çeken âyetleri okuyup göğe baktığı ve daha sonra ibadet ettiği bildirilmektedir (Buhârî, "Tevhîd", 27; Müslim, "Tahâret", 48).

Felsefe tarihinde Allah'ın varlığı genellikle ontolojik, kozmozolojik ve teleolojik delillere dayalı olarak ispatlanmaya çalışılmıştır. Bunlara modern dönemde öne çıkan dinî tecrübe ve ahlâk delilleri de eklenebilir. Ontolojik delil, her türlü tecrübi verinin dışında zihni bir ispat delili olup en yetkin varlık tasavvuru üzerine kuruludur. Bu delil "ekmel varlık" ve "ilk sebep"le bağlantılı olarak Fârâbî ve İbn Sînâ'nın düşüncesinde de bulunmakla birlikte daha çok Saint Anselme ve Descartes tarafından geliştirilmiş, ancak Allah'ın varlığının zihni bir mefhum üzerine kurulamayacağı, çünkü tanrı fikriyle onun varlığı arasında zorunlu bir ilişkinin bulunmadığı gerekçesiyle Saint Thomas, Kant ve diğer bazı filozoflarca eleştirilmiştir (bk. VÜCÜD). Evrenden hareketle oluşturulan kozmozolojik delil ise Eflâtun ve Aristo'nun âlemdeki hareketi açıklayabilmek için ortaya koydukları ilk hareket ettirici (muharrik-i evvel) teziyle felsefenin gündemine girmiştir. Birçok ispat yöntemini içeren bu delil İslâm düşünce tarihinde "hudûs" ve "imkân" adlarıyla yer almıştır. Kelâmcıların kullandığı hudûs delilinde cevher ve arazların değişkenliğinden yola çıkılarak tümevarım yöntemiyle âlemin sonradan yaratıldığı ve dolayısıyla bir yaratıcıya muhtaç olduğu ispatlanır. Delilde varlıklar arasındaki illet-mâlul zinciri geriye doğru devam ettirilirken bir yerde durdurulup ilk illete geçilmesi eleştiri konusu olmuşsa da buna çeşitli burhanlarla cevap verilmiştir (bk. HUDÛS; TESEL-SÛL). Zorunsuz (mümkün) niteliği taşıyan âlemdeki nesnelerin var oluşlarını yokluklarına tercih edecek zorunlu bir varlığını ispat edilmesini amaçlayan imkân ise filozofların delili olarak bilinmesine rağmen Şehristânî ile birlikte müteahhirin